

СИТУАЦІЙ-ПРИЧИНИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

У статті аналізуються каузативні конструкції із семантикою “каузація емоційного стану”. На матеріалі речень із предикативами емоційного стану досліджується структура каузативної макроситуації “каузація емоційного стану”, робиться спроба класифікації ситуацій-причин емоційного стану, розглядаються засоби їх мовної репрезентації.

Ключові слова: каузативна макроситуація, каузативна конструкція, ситуація-причина, ситуація-наслідок, предикативи емоційного стану.

Аналіз семантичної структури речень із предикативами емоційного стану (РПЕС), спрямований на виявлення закономірностей формування семантики речень та способів її структурного втілення, не може претендувати на повноту та різноаспектність без розгляду РПЕС як засобів вираження каузативних ситуацій¹. Потреба такого дослідження зумовлена особливостями екстралінгвістичних референтів РПЕС: ситуація “суб’єкт – його емоційний стан (ЕС)” у позамовному світі є наслідком певних дій, процесів, якостей, станів тощо. Відображення денотативної детермінованості емоцій на мовному рівні здійснюється шляхом поширення РПЕС компонентами із причиновою семантикою, внаслідок чого ці конструкції стають репрезентантами ситуацій “каузація ЕС”.

Дослідження РПЕС як різновиду каузативних конструкцій започатковане у дисертаційній праці А.Кендюшенко [2]. У ній робиться спроба класифікації ситуацій-причин ЕС і характеризуються експліцитні та імпліцитні засоби їх маніфестації. Оскільки з’ясування шляхів вираження категорії каузативності у РПЕС не є основним завданням згаданої праці, значне коло питань, безпосередньо пов’язаних з даною проблемою, опинилося поза увагою дослідниці. Зокрема, не з’ясованими є структура макроситуації “каузація ЕС”, засоби вираження її складових, роль мовця у її лінгвальній репрезентації. Ці проблеми не знайшли вирішення у сучасних дослідженнях із семантичного та функціонального синтаксису, тому поглиблений аналіз семантичної структури РПЕС як різновиду каузативних конструкцій потребує розв’язання наступних завдань: з’ясувати структуру денотативної ситуації “каузація ЕС”; здійснити класифікацію ситуацій-причин ЕС, яка б враховувала модифіковану структуру ситуації “каузація ЕС”; проаналізувати засоби вираження її складових, застосовуючи підхід від змісту до форми і враховуючи їх зв’язок з денотативною ситуацією; виявити роль мовця у виборі того чи іншого варіанта маніфестації каузативної макроситуації.

Дослідження ситуацій-причин ЕС та їх мовних репрезентантів спирається на праці, в яких висвітлено специфіку лінгвального представлення емоційних станів [3], визначено загальні закономірності вираження категорії каузативності в мові [1], розглянуто особливості семантичної організації речень, що містять у

---

¹ Каузативними називаються складні ситуації (макроситуації), компонентами яких є щонайменше дві мікроситуації, пов’язані причиново-наслідковими відношеннями: каузуюча (ситуація-причина, антецедент) і каузована (ситуація-наслідок, консеквент) [1, 6].

своєму складі різнотипні засоби маніфестації каузативних ситуацій [4; 5; 6; 7; 8], проаналізовано окремі аспекти семантики та структури каузативних конструкцій: суб'єктна перспектива [9] та співвідношення в них диктуму і модусу [10].

Матеріалом для дослідження послужили РПЕС, вибрані з текстів художнього стилю сучасної української літературної мови та змодельовані автором одиниці, які відповідають комплексу характеристик, передбачених завданнями дослідження.

Макроситуація “каузація ЕС” має дещо модифіковану структуру порівняно з іншими каузативними ситуаціями. Її складовими є: 1) реальна (така, що мала місце в минулому чи має місце в теперішньому) ситуація; 2) процес сприймання суб'єктом цієї ситуації, тобто одержання інформації про неї; 3) опрацювання одержаної інформації із залученням досвіду, уявлень, установок суб'єкта, яке передбачає створення ментальної моделі сприйнятої ситуації та її оцінку; 4) ситуація-наслідок “суб'єкт – його ЕС” (див. схему 1).

Схема 1

Антецедент каузує ЕС опосередковано. Ланками-“посередниками” у процесі каузативності є ситуація сприймання, яку, з огляду на способи її мовної репрезентації, можна кваліфікувати як причину другого порядку, і ситуація “суб'єкт – його ментальна діяльність”, що включає в себе оцінку антецедента. Відношення між першою і другою складовими характеризуються тим, що антецедент як об'єкт сприймання є елементом другої ситуації.

Розглянемо цю структуру на двох прикладах: *І коли я чую обвинувачення “України в огні” в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі* (О.Довженко) – у цьому випадку в одному реченні міститься інформація про каузуючу ситуацію “суб'єкт – його дія як акт мовлення – її об'єкт” (“Україну в огні” хтось звинувачує в націоналізмі), ситуацію сприймання (*Я чую обвинувачення “України в огні” в націоналізмі*) та ситуацію “суб'єкт – його каузований ЕС” (*Мені робиться тоскно і гірко на душі*). Процес обробки одержаної інформації не відбитий на лінгвальному рівні, однак його можна відтворити, залучивши пресупозиційні знання. Оцінка каузуючої ситуації здійснюється суб'єктом ЕС, і з того, що антецедент викликає негативні емоції суб'єкта, очевидно, що ця ситуація оцінюється ним як негативна. Отже, і вербальний відповідник антецедента, і позначення консеквента збігаються за знаком оцінки. Таке семантичне узгодження (сингармонізм) між антецедентом і

консеквентом за ознакою оцінності є характерною рисою каузативних конструкцій [10, 41]. У другому прикладі – *Скажіть мені, докторе, які дівчата вам до вподоби? – Але ж бо, Славо, мені стало сумно від вашого запитання. Дівчина, яка хоче подонатись, не випитує, а випробовує* (Ірина Вільде) – експліцитно виражена каузуюча ситуація (“суб’єкт – його дія як мовленнєвий акт, спрямований на одержання інформації” – *Від вашого запитання*) і ситуація-наслідок (*Мені стало сумно*). У контексті (речення *Дівчина, яка хоче подонатись, не випитує, а випробовує*) експлікується інформація про знання, уявлення, переконання автора каузативної конструкції, спираючись на які, він оцінює зміст і сам факт запитання та робить відповідні висновки, що, у підсумку, викликає відповідний ЕС.

Окремого розгляду потребує перша складова макроситуації – антецедент. Її дослідження передбачає насамперед класифікацію ситуацій-причин ЕС. Оскільки основною константою антецедента є каузуючий стан [1, 6]¹, взявши за основу класифікації характер каузуючого стану, можна виділити наступні типи ситуацій-причин ЕС²: 1) динамічні явища:

– дія (діяльність): *І мені по-нерозумному стало жаль, що вона віддаляється, а не йде мені назустріч* (В.Шевчук) – структура ситуації “суб’єкт – його конкретна фізична дія”;

– процес: *Жаль було від цього опадання* (опадання вишневого цвіту – *О.С.*), *через ці сльози* (В.Шевчук) – ситуація “носій процесу – процес”;

– подія: *Тяжко мені і соромно, що виродивсь мій рід* (О.Довженко) – ситуація “суб’єкт-носій процесу – результат неконтрольованого ним процесу”;

– вчинок: *Грицеві стало ніяково, коли зачув, що Настка пішла з родичами так далеко в чужу сторону..., не спімнувши йому про те ні словечком, і не попрощалася* (О.Кобилянська) – ситуація “суб’єкт – здійснені ним дії”;

2) статичні явища:

– стан: *Гудзикові й ніяково, і досадно за сю ніяковість* (В.Винниченко) – ситуація “суб’єкт – його ЕС”;

– місцезнаходження, перебування: *Йому тут було радісно й добре* (М.Коцюбинський) – ситуація “суб’єкт – його перебування у певному середовищі”;

3) якості, властивості: *Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості* (О.Довженко) – “суб’єкт – його якість”; *Сумно, що все на світі ненадійне й ефемерне* (В.Шевчук).

При вираженні макроситуації “каузація ЕС” можливі різні варіанти її мовного втілення, оскільки каузативні конструкції не є дзеркальним відображенням ситуацій-референтів. Вибір того чи іншого варіанта репрезентації залежить насамперед від мовця – автора каузативної конструкції, від його бачення причиново-наслідкових відношень між явищами. “Важливим аспектом каузативних конструкцій є їх безпосередній зв’язок з тим, хто пізнає

¹ Тут слово *стан* вживається у широкому значенні: “станом є все те, що може бути виражене в мові тією чи іншою предикативною формою (*він біжить, йому соромно, він студент* і т.ін.) та її похідними (*біг, плач* і т.ін.)” [1, 6].

² Класифікуючи ситуації-причини за характером каузуючого стану, ми орієнтуємось на класифікацію предикатів Т. Булигіної, яка ґрунтується на типології “ситуацій”, чи “станів речей”, що описуються предикатами [11, 8].

причиново-наслідкові відношення і говорить про це, з його положенням у часі і просторі, з його життєвим досвідом, його морально-етичними установками, тобто з його точкою зору” [9, 124].

Вплив цього чинника виявляється, зокрема, у тому, що в якості антецедента в каузативних конструкціях може бути представлена як перша, так і друга складова макроситуації “каузація ЕС”, пор. у вже наведеному прикладі: 1. *Від обвинувачень “України в огні” в націоналізмі мені робиться гірко і тоскно на душі* – у ролі причини ЕС виступає перша складова – *Хтось обвинувачує “Україну в огні” в націоналізмі*. 2. *Від почутого мені робиться гірко і тоскно на душі* – в якості антецедента представлена друга складова макроситуації – ситуація сприймання.

Якщо у ролі ситуації-причини у висловленні виступає перша складова, вона виражається за допомогою: 1) предикативної одиниці, що є частиною складного речення: *Їм [матері] сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, того що він не йде* (Г.Тютюнник), або 2) приєднано-відмінкової словоформи чи словосполучення, які характеризуються потенційною предикативністю: *Од цих чуток і нашіптувань гірко й тривожно стало на душі* (М.Стельмах). Центральним компонентом у цих одиницях є предикат, що репрезентує каузуючий стан, або похідне від нього ім’я з абстрактною (пропозитивною) семантикою. Згорнута предикативна одиниця на позначення антецедента, крім трансформованого у субстантив з абстрактним значенням предиката, може містити суб’єкт каузуючої ситуації: *Недобре стало Маврі на душі з оцим мовчанням дівчини* (О.Кобилянська) – *Дівчина мовчала*. Проте трапляються випадки, коли суб’єкт антецедента не виражений у межах каузативної конструкції, наприклад: *Григорієві теж було весело з такої пригоди* (І.Багряний); *Тепер за ці мольби сквапливі печально й соромно мені* (Д.Павличко). У наведених висловленнях особливу функцію виконують займенники. Вони пов’язують речення з передтекстом, у якому розгорнуто представлена каузуюча ситуація і, зокрема, експліцитно виражений суб’єкт ЕС. Порівняйте: *Потім вона довго кружляла по садку й дивилася, як скрапують на землю, наче сльози, білі пелюстки вишень. Жаль було від цього опадання, через ці сльози* (В.Шевчук). Займенники, які вживаються у другому реченні, вказують на зв’язок причинових синтаксем *від цього опадання, через ці сльози* з розгорнутими предикативними одиницями, що позначають ті ж антецеденти (*білі пелюстки вишень скрапують на землю; пелюстки схожі на сльози*), а також, актуалізуючи зміст попереднього повідомлення, вказують на суб’єкт каузуючої ситуації. Спираючись на інформацію, одержану з передтексту, друге речення можна інтерпретувати у такий спосіб: *Жаль було від опадання вишневих пелюсток, які були схожі на сльози* = *Опадали вишневі пелюстки + Пелюстки схожі на сльози* ^{тому} *Було жаль*.

Отже, займенники у складі синтаксем з причиновим значенням виконують такі функції: 1) співвідносять каузуючий стан з його носієм – суб’єктом каузуючого стану; 2) пов’язують згорнуту предикативну одиницю із предикативними одиницями, які експліцитно називають каузуючу ситуацію у передтексті. Крім того, вказівні займенники у складі каузативних синтаксем

сигналізують про інформативну недостатність висловлення, яка компенсується за рахунок пресупозиції.

При позначенні ситуації-причини за допомогою частини складного речення або згорнутої предикативної одиниці, яка містить ім'я з пропозитивною семантикою, існує узгодження між типом антецедента і типом предиката (скажімо, ситуація “суб’єкт – його дія” позначається предикативною одиницею, центральним компонентом якої є предикат дії, каузуюча ситуація “суб’єкт – його якість” виражається предикативною одиницею, що містить предикат якості тощо). Натомість прийменниково-відмінкові форми конкретних імен (“за + родовий відмінок конкретного імені”, “через + знахідний відмінок”, “з + родовий відмінок”) можуть репрезентувати ситуації-причини різних типів; вони є універсальним засобом вираження антецедента.

Конкретна лексика, вжита для позначення каузуючої ситуації, використовується у вторинній синтаксичній функції. Тому вона є менш експліцитною і характеризується більшим ступенем інформативної неповноти порівняно з іменами пропозитивного значення. “Ім’я особи або предмета може приховувати будь-яку з можливих якостей, дій чи подій” [12, 123]. Наприклад, у реченні *Йй сумно через нього* прийменниково-відмінкова форма *через нього* може позначати будь-які реальні причини ЕС: вчинки, якості, властивості суб’єкта, до імені якого редукується мовне вираження каузуючої ситуації (*Йй сумно, бо він запізнюється на побачення, бо він байдужий до неї, бо він її не розуміє, бо він залицяється до інших...*). У таких випадках адекватна інтерпретація висловлення відбувається за допомогою ситуації чи контексту.

Серед прийменниково-відмінкових форм імен з конкретною семантикою є словоформи, які спеціалізуються на позначенні лише одного різновиду ситуацій-причин. Зокрема, об’єктні форми “з кимось” і “без когось” позначають ситуацію “суб’єкт – його стан як присутність (відсутність)”, яка викликає відповідні емоції: *З тобою не скучно, легіню* (Г.Хоткевич); *Мотрі з ним було і важко, й ніяково* (В.Винниченко); *Мені без тебе сумно серед людства* (Л.Костенко). Конкретне ім’я у таких випадках непрямо вказує на певні якості, властивості учасника каузуючої ситуації, особливості його поведінки або на ставлення до нього суб’єкта ЕС, стосунки між ними.

Ситуації “суб’єкт – сфера його локалізації” та “суб’єкт – його існування, обмежене певними часовими рамками” як складові макроситуації “каузація ЕС” мають спеціалізовані засоби вираження – згорнуті предикативні одиниці, що поєднують локативне або темпоральне значення зі значенням причини. Наприклад: *Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір* (В.Винниченко) = *Коли вечір є темним, довгим, холодним тоді (і тому) Стає ще сумніше*; *Йому тут було радісно й добре* (М.Коцюбинський) = *Коли він перебував тут тоді (і тому) Йому було радісно й добре*. У першому випадку семантику причини має темпоральна синтаксема: пора доби, яку вона позначає, своїми ознаками (темно, довго тягнеться час, холодно) зумовлює посилення почуття суму. У другому реченні локативний компонент одночасно вказує і на ситуацію-причину: тому, що йому радісно і добре, суб’єкт завдячує перебуванню саме у цьому місці. Таким чином, оточуюче середовище,

позначене локативною синтаксею, викликає певний ЕС. Див. ще наступні приклади: *Взимку тут буде зовсім сумно, – сказала я (Ірина Вільде); Сумно в Сонгороді восени (В.Винниченко); У спальні Франца-Йосифа мені зробилося так нудно – не дай боже (Д.Павличко).*

Позначення представленої у якості антецедента ситуації сприймання у РПЕС здійснюється шляхом їх поширення: 1) предикативною одиницею; 2) прийменниково-відмінковою формою, яка репрезентує ситуацію-причину у згорнутому вигляді.

У першому випадку семантична структура предикативної одиниці включає предикат, виражений дієсловом відповідної семантики (зі значенням візуального чи слухового сприймання), суб'єкт сприймання, який збігається з суб'єктом каузованого стану, і експліцитно виражений об'єкт сприймання: *То було Христі досадно, а то зробилося ще досадніше, коли вона почула гірку правду Загнибидиної речі...* (Панас Мирний). Сприйнята суб'єктом ситуація (на семантичному рівні – об'єкт сприймання) може вводиться у речення за допомогою розгорнутої предикативної одиниці, наприклад: *Грицеві стало ніяково, коли зачув, що Настка пішла з родичами так далеко в чужу сторону..., не спімнувши йому про те ні словечком, і не попрощалася (О.Кобилянська).*

У другому випадку семантична модель ситуації редукується до трансформованого в похідний дієприкметник предиката, а суб'єкт і об'єкт сприймання експліцитно не виражені, порівняйте: *Я побачив, що через розбиту чашку вона вдарила дитину* ^{тому} *Мені стало неприємно і гірко* = *Від побаченого мені стало неприємно і гірко*; *Він почув про її хворобу* ^{тому} *Йому стало сумно й тривожно* = *Від почутого йому стало сумно й тривожно.*

У якості антецедента може бути представлена ситуація мисленнєвої діяльності або результат цієї діяльності – змодельована суб'єктом ЕС ситуація, яка не існує в дійсності, але може відбутися у майбутньому¹. Референти цього різновиду висловлень мають структуру, характерну для ситуацій зі значенням “каузація ЕС”, однак розподіл функцій між складовими тут змінений, зокрема послаблена роль першої складової. Залежно від того, чи міститься в каузативній конструкції вказівка на реальну ситуацію, що стала першопричиною ЕС, можна виділити два типи таких конструкцій. У реченнях першого типу ця ситуація виражена, а в ролі антецедента виступає ситуація “суб'єкт – його мисленнєва діяльність як пригадування”: *І коли я прокинувся, мені довго ще було тяжко і смутно від спогаду свого сну (О.Довженко); Мені одразу стає незахисно на серці, бо згадую одну з своїх найбільш нецікавих пригод (М.Стельмах).* Процес виникнення ЕС, відображений у таких висловленнях, можна простежити на основі наступного прикладу, в якому адекватно передані відношення між складовими макроситуації, а ситуація-причина виражена розгорнуто: *Як мені жалко (згадав оце), що знищили хутори на Україні (О.Довженко).* – Суб'єкт ЕС сприйняв інформацію про якусь подію (знищення хуторів на Україні), і при

¹ Пор. у зв'язку з цим думку Н.Д.Арутюнової: “... мотивы психических состояний могут относиться как к прошлому, так и к будущему” [13, 46]

певних умовах вона могла викликати в нього відповідні емоції, а могла й залишити його байдужим. Згодом ця інформація актуалізується в його пам'яті і каузує ЕС суб'єкта. Пригадування сприйнятої інформації є лише поштовхом для його виникнення, однак у згаданих каузативних конструкціях ситуація пригадування інтерпретується як причина ЕС.

У висловленнях другого типу перша складова макроситуації не виражена, а в ролі антецедента представлена змодельована суб'єктом ЕС на основі реальних фактів ситуація (*Мені стало трохи страшно, і стало мені боляче, що втру я, так і не сказавши свого слова людям...* (О.Довженко)) або ситуація ментальної діяльності, спрямованої на конструювання можливих ситуацій, (*Йому стало не по собі від самої думки про подібну розв'язку* (Ірина Вільде); *Уявляв собі свою будучність, – і жаль ставало самого себе* (Г.Хоткевич)). Конструкції цього типу, таким чином, експлікують інформацію про третю складову макроситуації “каузація ЕС” – процес опрацювання сприйнятої інформації.

Отже, предикативні одиниці зі значенням “ЕС суб'єкта”, з огляду на специфіку їх денотата, мають здатність функціонувати як мовний відповідник консеквента у складі каузативних конструкцій, що маніфестують позамовну ситуацію “каузація ЕС”. Модифікована структура каузативної ситуації дає можливість по-різному інтерпретувати причиново-наслідкові відношення між ситуаціями-складовими у процесі її мовного вираження. При цьому важливу роль відіграє “фактор автора” каузативної конструкції, від якого насамперед залежить вибір того чи іншого варіанта лінгвального представлення ситуації.

Основними засобами вираження антецедента у досліджуваних конструкціях є предикативні частини складних речень і одиниці, які характеризуються потенційною предикативністю: прийменниково-відмінкові форми пропозитивних імен та імен з конкретною семантикою. Форми конкретних імен характеризуються універсальністю у позначенні різних типів каузативних ситуацій, що зумовлено меншим ступенем їх експліцитності. Ситуації “суб'єкт – його присутність (відсутність)”, “суб'єкт – його місцезнаходження” і “суб'єкт – його існування, обмежене певними часовими рамками” мають спеціальні засоби вираження, що перебувають на периферії засобів вираження ситуації-причини.

Проведене дослідження дає можливість окреслити аспекти подальших розвідок у цьому напрямку. Так, об'єктом окремого розгляду можуть стати засоби експлікації третьої складової макроситуації “каузація ЕС” – процесу опрацювання та оцінки інформації про антецедент, роль процесу оцінювання у виникненні ЕС, суб'єктна перспектива каузативних конструкцій цього типу.

Література

1. Неद्याлков В.П., Сильницький Г.Г. Типология каузативных конструкций // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – 311 с. – С. 5-9.
2. Кендюшенко А.Г. Функционально-семантическая соотносительность предложений со значением эмотивного состояния субъекта в современном

- русском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – русский язык / Киев. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. – К., 1987.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний (Главы из незавершённой книги) // Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с. – С. 214-246.
  4. Золотова Г.А. Каузация в синтаксисе предложения // Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с. – С. 278-297.
  5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
  6. Онипенко Н.К. Каузативное осложнение простого предложения (на материале каузативных синтаксем имени существительного) // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1983. – №6. – С. 45-50.
  7. Тронь О.А. Роль каузації в семантичній структурі речень з предикатами повинності // Слов'янська філологія. Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 1999. – Вип. 81. – С. 177-186.
  8. Talmy L. Semantic causative types // Syntax and semantics. V. 6. AP. 1976.
  9. Онипенко Н.К. О субъектной перспективе каузативных конструкций // Вопросы языкознания. – 1985. – №2. – С. 123-132.
  10. Клобуков Е.В. К основаниям семантической типологии каузальных конструкций (аспекты соотношения диктума и модуса) // Системный анализ значимых единиц русского языка. Синтаксические структуры: Межвузовский сборник. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1984. – 148 с. – С. 38-47.
  11. Семантические типы предикатов / Под ред. О.Н. Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – 362 с.
  12. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
  13. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

В статье анализируются каузативные конструкции с семантикой “каузация эмоционального состояния”. На материале предложений с предикативами эмоционального состояния исследуется структура денотативной макроситуации “каузация эмоционального состояния”, делается попытка классификации ситуаций-причин эмоционального состояния, рассматриваются средства их лингвальной репрезентации.

Ключевые слова: каузативная макроситуация, каузативная конструкция, ситуация-причина, ситуация-следствие, предикативы эмоционального состояния.

The article deals with the causative constructions with semantics “causation of emotional state”. On the material of the sentences with the predicatives of emotional state the author analyses the structure of the denotative macrosituation “causation of emotional state”; gives the classification of the situation-causes of emotional state, considers the means of their language representation.

Keywords: causative macrosituation, causative construction, situation-cause, situation-result, predicatives of emotional state.